

Todor Kuljić

ANTI-AUTOBIOGRAFIJA

Beograd, 2023

Sadržaj

Predgovor	9
Uvod	13
1. Delatni potencijal autobiografije	19
1.1. Saznajne granice autobiografskog sećanja...	20
1.2. Delatna strana autobiografije	26
1.3. Autobiografija kao društveno opštenje	31
2. Autobiografski tekst i kontekst: prilog kritici istoriografskog izvora	38
2.1. Nova moć – novo sećanje	40
2.2. Autobiografija kao proces	43
2.3. Moć, pojmovi i autobiografija	45
2.4. Hermeneutika sumnje	50
2.5. Tekst, kontekst i moć	53
2.6. Otpori društvenoprihvatljivoj autobiografiji	57
2.7. Prilagođeno i nedisciplinovano sećanje.....	61
3. O načelima autobiografskog kontrasećanja ...	69
3.1. Autentično i korektno sećanje.....	70

3.2. Diskontinuitet ili skriveni proces	79
3.3. Narativno uređeno samoviđenje.	85
3.4. Kumulativno i komunikativno u AB.	91
3.5. Između kabineta i angažmana	95
4. Samoviđenje intelektualnog angažmana	108
4.1. Antikapitalistički uzbunjivač	111
4.2. Opojmljavanje angažmana	117
4.3. Kontekst i tekst angažmana.	120
4.4. Praktični saznavni interes	125
4.5. Mediji i angažman	128
4.6. Naracija i angažman	132
4.7. Politička ekonomija korektnog	136
4.8. Svladavanje nesavladivog	143
4.9. Angažman i osećanja	148
5. Profesija u meni: Ja u profesiji	152
5.1. „Meka“ moć u profesionalnoj autobiografiji	155
5.2. Sudbina, slučaj ili sreća.	160
5.3. Okruženja i prinude	171
5.4. Produktivne epistemološke razapetosti.	179
5.5. Moć i godine učenja	187
5.6. Antifašizam	193
5.7. Veberijanska kritika socijalizma	203
5.8. Godine lutanja	206
5.9. Tito i ja	212
5.10. Trostruki raspad: države, socijalizma i pojmovna	220

5.11. Kultura sećanja	230
5.12. Tanatopolitika	232
5.13. Gerilski antikapitalizam.	236
5.14. Bilans profesionalnog sećanja	243
Zaključak	249
Literatura	259
Dokumenti: planovi seminara	265
Summary: Anti-Autobiography	271
Indeks ličnih imena	275
Bio-bibliografija	279

Predgovor

Bauk kruži sećanjem, bauk korektnog

Autobiografija (u daljim navodima AB) intelektualca nije potpuno nezavisna lična ispovest nego je treba čitati i kao naročito posredovani odnos moći i samoviđenja, kao društveno uslovljeno znanje o sebi. Samo na prvi pogled je AB nezavisan pogled pojedinca na prošlost odozdo koji se razlikuje od pogleda odozgo, tj. od perspektive vladajuće grupe i hegemone epohalne svesti. Obe perspektive višestruko se prožimaju. AB je više od sume detalja, to je celina koju vezuje smisao nametnut prinudom grupe. Moć nameće smisao (a) razdvajajući važnu od nevažne prošlosti, (b) propisujući pojmove koji ih zgušnjavaju i (c) određujući način izlaganja prošlosti, naraciju. Anti-AB se u različitoj meri opiru ovoj prinudi osmišljavanja.

Moć utiče i na profesionalnu AB. Ko mi je posredovao znanje i okvire za tumačenje znanja: porodica, škola, ideologija, generacija? Kako su se razni uticaji prelamali kroz lično iskustvo i kako je sve to „izrežirano“ u AB sećanju? Kakav mi je bio angažman, tj. odnos prema javnim pitanjima? Kako je viđen odnos teksta i konteksta u sećanju na vlastitu karijeru? Posrednici između pojedinca i okruženja su institucionalni kanali profesionalnog razvoja, naučne i

političke mreže uticaja. Mikro i makro nivo sećanja su deo istog procesa. U pojedincu se prelamaju strukture iako je njihovo proživljavanje različito. I više od toga, AB su rezultat nadzora nad identitetom. Lične karte su nastale početkom 19. veka da bi se nadzirali prosjaci i skitnice (Traverso, 2020, 172), a preko AB društvo posredno nadzire pojedinca tako što mu poluzaborav centrira oko društvenoprihvatljivih vrednosti. Pojedinač unosi sklad u neusklađeno, svesno ili nesvesno prožima hegemonim smislom vlastitu prošlost i korektnim vrednostima kanališe latentni moralizam ega. Na delu je nadzor nad samoviđenjem spolja i iznutra. Iz ličnog profesionalnog životopisa mogu se čitati odnosi moći, kojoj je vlasti autobiograf bio zanimljiv i kakvim je angažmanom odgovarao na moć. I koliko je bio kadar da joj se odupre kontrasećanjem. Uključivanje AB kao izvora je demokratizacija istoriografije. To je pravo pojedinca da se čuje i njegovo viđenje prošlog, ali je i dužnost autobiografa da kritički priđe samoviđenju. Proživljeno u AB može odstupati od objašnjenja istoričara, jer su drugačije perspektive i logike svedoka od sudije, ličnog pamćenja i istorije, kritike izvora i samorefleksije. Drugačiji su pogledi na celinu, prinude kod zaključivanja i otpori prinudama.

Međutim, ove razlike u sećanju ne čine već po sebi svako sećanje delatnim. Delanje je višeslojno i multifunkcionalno sećanje. Ponovno doživljavanje prošlog (sećanje) razlikuje se od osavremenjavanja proživljenog, tj. od unošenja savremenog smisla u prošlo u zavisnosti od potreba, želja i interesa. Naknadno osavremenjavanje proživljene prošlosti drugačije je posredovano od pamćenja prošlosti u koju nismo bili upleteni. AB pokazuje istoriju vlastite avanture sa maštom ili nepotpuno sećanje. Nije dovoljno prošlost gledati isključivo iz današnje perspektive. To je

samo jedna od promenljivih perspektiva koja po sebi nije pronicljivija ni uzdignutija osmatračnica od ranijih, niti će biti od budućih. Teže se sećamo „naočara“ od pre deset ili više godina, premda je tada možda slika bila tačnija. Nije li autobiograf koji je zarobljen duhom vremena nekompetentan da iznosi vlastitu prošlost i procenjuje meru i uzroke samoobmane?

Nije nužno jer se zarobljenost ne može do kraja izbeći. Niko ne može reći kao Napoleon da mu niko ne postavlja uslove. Ali se uslovljenost može slabiti samorefleksijom. Saznajna vrednost sećanja može prevazilaziti uslove koji diktiraju korektno samoviđenje. Samorefleksivna AB trebalo bi da bude osmatračnica sa koje se bar delom vide i opštiji procesi, pri čemu iskustvo pojedinca ostaje samo individualna tačka povezivanja i preseka tokova, mesto sinhronog ukrštanja pojedinačnog i opšteg i dijahronog spoja prošlog i sadašnjeg. Tek više AB može pokazati raznovrsni uticaj globalnih tokova koji se uvek stiču u pojedinačnom iskustvu. Koliko god bila samorefleksivna, samo jedna usamljena samosumnja je epistemološki nespecifična. Pa ipak, jedan pokušaj stručno disciplinovanog sećanja može pokazati (1) načela AB kontrasećanja, (2) kriterije razlikovanja korektne od autentične prošlosti i (3) pravce traženja moći u samoviđenju. Samoviđenje je delatno samo ukoliko je sučeljavanje sa vlastitim, a ne sa tuđim popuštanjem moći. U haosu ideoloških diskontinuiteta otpor nije lako stepenovati.

Šta je kontrasećanje? Istoričar R. Kozelek je upozoravao da je katkad znanje bolje nego bolje znanje (prema Assmann, 2001, 122). Reč je o razlici između prošlosti u kojoj je budućnost bila nevidljiva s jedne strane i danas vidljive prošlosti, tj. naknadne pameti (otvoreni arhivi i potonja

dešavanja) s druge. Nije loše katkad se diltajevski uživeti u smisao doba i u tada neizvesnu budućnost. Jednako je podsticajno pokušati na sadašnjost gledati kao na prošlost. Za razliku od događajne istorije, pa i od istorije dugih procesa, koja je takođe „bolje naknadno znanje“ u kom ima dosta sudbinskog, suština istorijskog „znanja“ je kontingentno, nepredvidivo, nekorektno. Autobiograf treba da se brani ne samo od korektnog (aktuelno nametnutog važnog) nego da u prošlom brani i nevidljivo, a u sadašnjem prolazno. Nije dovoljan gnoseološki skepticizam nego je kod ovoga epistemološkog zadatka korisno Diltaja i Kozeleka dopunjavati Marksom i Fukoom. Samoanaliza je nemoguća bez (1) dovoljno jasne svesti o tome kako iskustva menjaju očekivanja, tj. kako se, antropološki gledano, prošlost i budućnost uvek iznova prožimaju u sadašnjici, a u AB uz dodatna maštovita usklađivanja, i (2) permanentnog tumačenja životopisa *sub speciae* moći raznih grupa zato što se moć ne krije u unutrašnjem pojedinačnom doživljaju nego se nameće izvana. Iako je, diltajevski rečeno, svrhovitost AB sećanja imanentna i subjektivna ipak se subjektivnost može ublažiti ideološkokritičkim prepoznavanjem raznih moći koje je nadziru i oblikuju. Zapitati se zašto popuštamo samopoštovanju i spoljnom pritisku korektno prošlosti? Kod svega rečenog potrebno je razlikovati nesvesni rad sećanja od rada na sećanju kao svesne aktivnosti iako je ovaj cilj nemoguće u celini ostvariti. Ali treba pokušati. Na neki način važnije je kako se sećamo onoga što jesmo nego čega se sećamo u AB. Zato je u ovoj knjizi raščlanjena metodologija samoviđenja važnija od iskustvenih sadržaja piščeve profesionalne AB kojom je dokumentovana.

U Zrenjaninu septembra 2022.

Uvod

Osvrt na ličnu profesionalnu prošlost nije klasična AB (roman ispričan u Ja formi narativnog i samoinsceniranog životopisa) niti je memoarski zapis (u kom ključnu ulogu ima moćni akter, a ne pripovedač). Iznošenje AB sadržaja u ovoj knjizi ima više metodske nego dokumentarnu pretenziju, nije istorijski izvor nego način preispitivanja sećanja. Kako prepoznati rekonstrukciju u sećanju na vlastito profesionalno delanje? Štivo nije deo sećanja javnog delatnika nego kabinetskog naučnog radnika koji je povremeno izlazio u javnost. Ako u AB ima fikcije, koliko je u njoj autofikcije, a koliko pritiska hegemonog poretka sećanja? Kakva je srazmera kontrasećanja i društvenoprihvatljive prošlosti? Hermeneutika polazi od hegemonog smisla i procenjuje odudaranje pojedinačnih samoviđenja od njega, obim kontrasećanja i strategiju odnosa prema granicama samoviđenja. Ovde je reč o profesionalnoj AB koja je takođe verzija socijalnog identiteta i svedoči o odnosu moći i samoviđenja. Čak i kada je AB otpor upravljanju sećanjem odozgo, tj. kontrasećanje, ipak je i kao obrazac otpora socijalno uslovljena, najposle stoga što mora nastojati da bude razumljiva i komunikativna. Reč je o kombinaciji Diltaja i Dirkema, o razumevanju pojedinačnog smisla i sadržaja grupne integracije. U kojoj meri je samoreflek-

sija autobiografa kadra da proceni koliko je subjektivno rezultat grupne prinude? Treba pokušati realno poredeći u samoanalizi saznajne vidike ranijih razdoblja. Razlikovati šta se moglo, a šta se nije moglo videti.

Bio bih veoma smeo kada bih rekao da sam veći deo profesionalne karijere predvideo. Profesionalni razvoj je bio nepredvidivo kumulativan, a uticajni činioци prilično neprozirni. Prognoze razvoja okruženja bile su još neizvesnije. Više sam priželjkivao razne političke promene i strepeo od njih, nego što sam ih slutio. Moć je nametala određene istraživačke prioritete, ali i razne neizvesnosti koje su bledele pred prisjajem nadanja u mir i u održanje Jugoslavije i socijalizma, ali drugačijeg. Nade su propale, a istorija se sveti politički nedoučenim. Pa ipak, iskustvo prožetom iznenađenjima nije hladilo istraživački žar. Naprotiv. Iznova sam pokušavao da regulišem odnos vlastite distance i angažmana i da sa vremenski različitih osmatračnica teorijski promišljam promene u društvu i samoviđenju. Nisam bio u potpunosti dete svog vremena nego sasvim nezasluženo produkt epistemološki povoljne proživljene razapetosti između antagonističkih moći dva oprečna doba, socijalizma i kapitalizma. U ovoj knjizi sam istakao delove profesionalnog iskustva koji su regulisali moje strateške izbore, popuštanja i otpore moći, ono u šta sam sumnjao i šta me je podsticalo na samosumnju.

Svaka deonica samoviđenja bila je „novi položaj čitavog životnog jedinstva i pripadala sklopu dešavanja nekog kulturnog sistema, proizvod zajedničkog delovanja raznih životnih jedinstava“ (Diltaj, 1980, 222). Novi položaj znači

da je svako naredno istraživanje teorijski dopunjavalo kontekst pogleda unazad. Bio je to rudnik teorijskih iskustava lišen težih praktičnih odgovornosti, a u generacijskom smislu niz promjenljivih spojeva iskustva i očekivanja.

Ovaj AB zapis već samim tim što je uži osvrt na profesionalnu dimenziju ne može biti heroika ni melodrama, ali ni pretenzija na autentičnu sliku doba. Povorke životnih nevolja stižu odvažne i heroje, ali druge skupine nedaća stižu pojedince koji im ne pružaju otpor. Isti tokovi ispoljavaju se i u profesionalnoj karijeri, ali drugačije. Arbitri istinite prošlosti se menjaju. Danas su to bivši disidenti i potonji revizionisti. Moć osigurava poverenje žrtvama i korektnim analitičarima žrtava komunizma. Angažman na distanci se marginalizuje jer je tiražna crno-bela prošlost. *Pro or contra*. Društenoprihvatljivo insceniranje, emocionalizovanje i moralizovanje socijalizma centrirano je unutar novih žrtvenih naracija, oko ekonomije nacionalne krvi (stradanja sunarodnika) i oko progona disidenata. Bauk kruži sećanjem, bauk korektnog.

Premda je u ovaj AB zapis ugrađen oprez prema korektnoj prošlosti okruženja, isti nije lišen protivrečnosti sećanja. Iako u zapisu nema izmišljanja, možda ima domišljanja zato što nije predmet samo sadašnje nego i prošlo samoviđenje. U sećanju prepisujemo prošlo sećanje, ali ga i domišljamo. Ni refleksivna AB nije lišena prinude koju nameće okruženje. Kriteriji objektivnosti AB ne mere se samo stupnjem partikularizacije saznajne perspektive koju samoviđenju nameću grupni interesi. Vlastito iskustvo je tek posredno uslovljeno grupnim interesom. Osim toga postoje širi povoljni i nepovoljni uslovi pouzdanog sećanja i objektivnog znanja o sebi. Ali je uvek bitna osobina samosvesti refleksivnost, tj. promišljen odnos prema

životnom iskustvu i načinu usvajanja posredno stečenog iskustva (Milić, 1986, 531).

Naučna tradicija i izvannaučna moć nametali su granice mojoj subjektivnosti i refleksivnosti. Ako su istinska iskustva iz kojih se uči negativna, onda moja profesionalna AB nije mnogo poučna. Izvodeći deo vlastite prošlosti pred sud svestan sam da kod sećanja važnog katkad zaboravljam ne manje važno. Iako nužan, zaborav je različit, svestan, nesvestan, konstruktivan, neproduktivan. Težnja da se nešto upamti uvek je i napor da se nešto zaboravi. Lišena svesti o tome AB je iluzija, volja za neznanjem (Niče).

Životopis se hronološki izlaže, biografija se konstruiše i domišlja. Ovaj spis nije ni jedno ni drugo. Nije narativna celina sa pozitivnim i negativnim junacima, žrtvama i dželatima niti suočavanje zlog doba i dobrog Ja. Ali nije reč ni o neutralnoj profesionalnoj dimenziji samoviđenja. Samoviđenje nije lišeno napetosti između objektivnog toka profesionalne karijere i doživljaja autobiografa jer je posredovano angažmanom, prožimanjem normativnog i subjektivnog. Napetosti nisu statične zato što se sećanje na doživljaj u raznim fazama asimetrično prelama kroz naknadno iskustvo i naknadni smisao. Reč je o različitim fazama koje vezuje sličan smisao profesije i angažmana, ali kojima prete i razna izvrđavanja. Hermeneutičko razumevanje smisla kao spona sećanja na razne doživljaje je „izraz potmule refleksivnosti“ (Habermas, 1975, 190). Nije reč o subjektivnom osveščivanju ni o empatiji nego o razumevanju smisla profesionalnog delanja kao ključne komponente vraćanja sebi. Ako i ovaj autobiograf konstru-

iše smisao selektivnim izborom važnog, on u isti izbor i sumnja. Važno neretko tone u zaborav. Održivost važnog povezana je sa osmišljavanjem koje se menja. Utoliko više što ova knjiga nije dnevnik ni introspekcija nego refleksivno profesionalno samoviđenje u kom je traženje istine složeno. Zapisane činjenice mogu se proveravati, ali se kontekst prošlog ne može iznova doživeti. A bez konteksta nema razumevanja. Zbog ove immanentne epistemološke nesigurnosti reč je o anti-autobiografiji. Ne o konstrukciji prošlog nego o rekonstrukciji smisla profesionalnog delanja u rasponu od pola veka. Autobiograf ne vidi sebe kao aktera nego kao posmatrača koji sebe posmatra. Utoliko je zapis slika angažmana sa distance izvan tekuće politike i užih kolegijalnih krugova. Ni režimski ni opoziciono organizovan, a ni profesorski izdignut sa organizovanom školom i učenicima. Životopis je prikazan kroz istraživanja u osami, ali ne i bez skrivenog uticaja sa strane i moći koja je uvek bila iznad, pa je zbog njenog pritiska potrebna mera u kontrasećanju.

Autobiograf se smešta i u sadašnjost i u prošlost. Spona je sećanje, varljiva osnova AB istine. Pa ipak, varljivost se može umanjiti ako se ima na umu da nije dovoljno znati prošlost nego i ne zaboravljati uslove u kojima se oživljava. Sećam li se danas kao i juče? Iskustva nisu istovetna, a ako i jesu drugačije se obrađuju. Spomenici su kristalizacije nejedinstvenih sećanja grupe, AB su individualizacije važnih iskustava. Sećanje nije fotografija nego konstrukcija zatvorena u sadašnjici i okrenuta budućnosti (Knige). To je lični izbor prošlosti u senci hegemonije prošlosti koju manje ili više uspešno nameće moć. Zapisano (knjige) nešto pouzdanije svedoči o piscu. Tu se nešto jasnije vidi kako je pisac posredno pričao o sebi, ali i sebi. Kod svega rečenog

važi upozorenje da kada se sećanju pridaje odveć pažnje, mišljenja je nedovoljno (Sontag).

Čega želim da se sećam evociranjem motiva vlastitih istraživanja? Neizbežnih iluzija ili valjanih predviđanja? Zašto želim da se sećam? Zbog samopoštovanja, svedočenja o hegemonom smislu svog doba ili zbog promišljanja načela AB kontrasećanja? Nisam do kraja kompetentan da definišem srazmeru motiva. Sadržaj ove knjige nije mreža AB doživljaja i epizoda nego je diskurzivni izraz samoviđenja koji može pomoći razumevanju položaju intelektualca na razmeđi dva stoleća i dve epohalne svesti. Nisam se trudio oko AB sklada nego oko nikada domišljene samorefleksije, preispitivao sam zaborav važnog i precenjivanje nevažnog u vlastitoj karijeri. Ovo je knjiga o sebi, ali ne i za sebe. Priručnik kontrasećanja, otpor nerefleksivnom pripisivanju, testiranje granica istinitosti vlastitih sećanja i snage zaborava. Cilj je pokazati kako se profesionalna AB i teorija dopunjavaju, da bez teorijske promišljenosti nema samoironičnog viđenja sebe odozgo. Može li se na kraju ove knjige reći Ja u autorskom, a ne samo u AB smislu? Ne može, jer se Ja ne iscrpljuje u profesiji. Verovatno je i zaboravljeno podosta važnog iz naučne karijere. A bez zaboravljenog ne bi bilo ni zapamćenog važnog. U vlastitim knjigama sam tražio sebe. A sada pravim knjigu od sebe.

Procena da intelektualci nakon krupnih istorijskih zakreta masovno menjaju i prilagođavaju vlastitu prošlost novom poretku sećanja nije prazan moralizam nego suvi pozitivizam. *Homo sapiens* jeste *homo narrator*, biće kadro da izlaže prošlost, ali i da je koristi. Zato izlaganje vlastite prošlosti nije golo identitetsko samopredstavljanje i samo-svrstavanje nego je i osobeno delatno sećanje. Priča o sebi nije zabavna ispovest nego plansko delanje. AB pamćenje je skladište vlastitih iskustava, a sećanje na sebe je proces prerade iskustva i konstitutivni deo stvaranja identiteta, uvek između rekonstrukcije i reprodukcije. Za E. Eriksona lični identitet je samosvest pojedinca o vlastitoj samoistovetnosti i kontinuitetu tokom vremena, ali uz istovremeno opažanje činjenice da i drugi prepoznaju njegovu istovetnost, doslednost i kontinuitet u vremenu (prema Zlatanović 2017, 14). U nedostatku priznanja od drugih pojedinac se brani. Moć priče autobiografa je u sugestivnoj obmani, ali i samoobmani.

U svakoj uticajnoj AB prisutni su mehanizmi uticanja, strategije pravdanja i obrasci argumentovanja. Slično odbranama na sudu AB su retoričke strategije insceniranja. Samoodbrane bez advokata. Na neki način svesni ili nesvesni odgovori na moguće optužbe, reakcije na pritisak

optužbi zbog učestvovanja u propalom sistemu. Nemački politikolozi M. Sabrow i R. Kremer su našli da su naknadne AB nacista isključivo žrtvene, dok AB komunista to nisu uvek (Sabrow, 2002; Kremer, 2017, 27, 94). U oba slučaja reč je o preradi vlastite prošlosti na velikim prekretnicama. Strategije nametanja verodostojnosti i tehnike ubeđivanja spadaju u naročitu vrstu retorike koja je usavršavana u pravničkim odbranama. Iako nisu direktan odgovor na optužbu, AB kao i odbrane na sudu počivaju na pozitivnom samoinsceniranju različitog stupnja. Uticajne AB kao apologije i retorike pravdanja kolebaju se između naizgled neutralne biografije, skrivene hagiografije i korektno prošlosti. Samosvest o ovom kolebanju je retka. Lakše je dekonstruisati tuđu retoriku i naraciju nego vlastitu.

1.1. Saznajne granice autobiografskog sećanja

Pre izlaganja sećanja na profesionalnu AB treba naznačiti njegove saznajne granice. Hteti plivati pre nego što se uđe u vodu (Hegel, prema Habermas, 1975, 32). Možda je preambiciozan zadatak potraga za uslovima jačanja istinitosti AB svedočenja. Sigurnije je ograničiti se na uže uzroke iskrivljavanja ovoga znanja o prošlosti. O saznajnoj vrednosti samoispovesti postoje različita gledanja. Po rodonačelniku hermeneutike, nezaobilaznom V. Diltaju, AB je najviša i najkorisnija forma koja nas suočava sa razumevanjem života, paradigma filozofske hermeneutike. AB predstavlja tumačenje života u njegovom tajanstvenom spoju slučaja sudbine i karaktera, povezanost između značenja pojedinačnih doživljaja i smisla čitavog životnog toka (Diltaj, 1980, 143–144). Autobiograf unosi *ex post*

facto smisao u fakte svog života. Doživljavanje se nikada ne može pretočiti u pojmove, ali njegovi nejasni, duboki tonovi prate, mada samo tiho, sve pojmovno mišljenje u duhovnim naukama (Diltaj, 1980, 387). Diltajeva pohvala AB kreće se oko pitanja kako učiti da sebe bolje razumemo. Doživljaj je prava istorijska činjenica, pojmovi su apstraktni. Život tumačiti samim sobom (autobiografski) jeste radikalni subjektivizam koji odbija nametanje smisla doživljaju iz vana. I kod traženja arhimedskog oslonca u okeanu sumnje, s onu stranu relativizma i relativizacije istine, Diltaj kaže da je AB spasilačka barka. Tu istorijski materijal sam progovara u jedinstvu onoga koji saznaje i onoga ko dela (prema: Jaeger, 1995, 52–53). Ni samorefleksivna AB nije lišena jedinstva. Međutim, nužno je naziđivanje retrospektivnih tumačenja, koja uvek implicitno obuhvataju celokupni životni tok, uključujući sve ranije interpretacije. Diltaj to zove kumulativnim životnim iskustvom s indukcijom jer svaka naredna interpretacija ispravlja uopštavanja prethodne na osnovu negativnih iskustava (Diltaj, 1980, 280–281).

I nakon Diltaja bilo je upozoravanja na lutanja u samoviđenju. Duboke ideološke i političke zaokrete u XX veku (1918, 1945, 1989) pratila su masovna prilagođavanja pojedinaca novom, ali su i podstakle nova preispitavanja njihovih AB proživljavanja i prirode sećanja o sebi. Kod tumačenja ovih epohalnih zaokreta koristi se Ničeova poetska opomena na borbu ponosa i sećanja. „’To sam uradio’, veli moje sećanje. ’Nije moguće da sam to ja učinio’, veli moj ponos i ostaje neumoljiv. Na kraju – sećanje popušta“ (Niče, 2016, 59). Ali na lično sećanje utiče i skrivena moć hegemonog poretka pamćenja koja je u nauci postupno raščlanjavana. Odskora su istinitost ličnog pamćenja počeli

da dovode u sumnju konstruktivisti i neurofiziolozi otvarajući čak dilemu nije li AB pretežno autofikcija. Na odnos fikcije i autofikcije nadovezao se i odnos obmane i samo-obmane, kratkoročnih i dugoročnih sećanja. Neurolozi su utvrdili da su AB sećanja epizode između kojih je AB amnezija (Markovič) koju regulišu i emocije. Ako je znanje jače od sećanja da li mi verujemo slabijem? Zbog ovih važnih upozorenja pitanje o prošlom valja uvek raščlaniti, „Da li se sećaš ili znaš“? Ali i sećajuća snaga AB refleksije je krhka i osuđena na naknadnost u kojoj se prošlost nužno prilagođava sadašnjici. Otuda bezuslovnost sumnje.

Nije, međutim, tvrde savremeni konstruktivisti, reč o golom subjektivizmu zato što AB nisu individualni nego kolektivni tekstovi. Najpre stoga što je način mišljenja i pisanja autobiografa uslovljen kolektivom kojim se u životopisu bavi (ustanove, strukture, norme, vrednosti), zatim što je i sam pisac deo kolektivnog identiteta, posebno onih vrednosnih sistema (koji ističu određeni smisao) pod čijim se uticajem formirao. I najposle stoga što su AB upućene kolektivu (publici). O kolektivnoj prirodi AB svedoči i piščev izbor uticajnih naracija konkretnog društva i vremena (verske, nacionalne, herojske, disidentske, socijalne) (Lahusen, 2013; Depkat, 2019, 10–11). Odnos teksta i konteksta je uzajaman. Autobiografa formira grupa i AB se obraća grupi.

AB nije samoviđenje izolovane monade nego je rezultat intersubjektivnosti. Bez razumevanja drugih ne možemo razumeti sebe. Oslanjajući se na Diltaja i Marksa Habermas je opominjao da je pojedinac ukrštanje veza, sveukupnost društvenih odnosa i intersubjektivnost (Habermas, 1975, 199). Kumulativna samoviđenja su u raznim dobima tačke sećanja, različite osmatračnice na dosegnute tačke

iskustva. Kod centriranje epohe u sebi samima (Ja kao centar) životna istorija je podvrgnuta nasilju tumačenja koje gleda unazad (Habermas, 1975, 194). Ova prinuda sećanja na iskustvo izvire iz potrebe da se opšti sa drugim iskustvima. Kumulativno AB razumevanje samog sebe duguje zajedništvu (jeziku, moralu, generaciji, duhu vremena). „Samosvest se konstituiše u preseku horizontalnog nivoa intersubjektivnog sporazumevanja s drugim i vertikalnog nivoa intrasubjektivnog sporazumevanja sa samim sobom“ (Habermas, 1975, 201). Da li to znači da je i najsamostalnija AB „zarobljena“ i da čak i pojedinac koji odstupa od društvenoprihvatljivog korektnog sećanja samo modifikuje, ali ne napušta zajedništvo? Da su konvertiti i kritičari konverzije delovi iste intersubjektivne strukture i da je moguće samo odsečno moralističko razdvajanje od konformističkog okruženja? Nije tako. Habermas navodi i važnu Diltajevu opasku, da se pojedinci razlikuju po životnom horizontu, tj. granicama viđenja svog iskustva i granicama koje im doba nameće (Diltaj prema Habermas, 1975, 201). Ova ograda je važna za nemoralističko razlikovanje samorefleksivne od korektne AB prošlosti. Jer iako ne postoji mogućnost pojedinačnog „iskakanja“ iz struktura, moguća je kritička svest o društvenoj uslovljenosti iskrivljene prošlosti. Više i ne treba tražiti od samorefleksije.

Konkretnije rečeno, tumačenje iskustva hegemonom naracijom sredine je uslov prepoznavanja AB pakta pisca i čitaoca u kom čitalac nalazi sebe. Dakle, AB je narativno svedočanstvo proživljenih promena o sebi i o svom vremenu, ali i delatno narativno stvaranje smisla. Konstruktivistički gledano, reč je o društvenoj praksi u sklopu socijalnih procesa stvaranja smisla (Depkat, 2019, 10), o obradi i prožimanju pojedinačnih i grupnih samoviđenja. Koji obrasci

delanja su upisani u ove kulturne sisteme shvatanja smisla? Za razliku od dokumenata, AB grade narativni sklad uvek vodeći računa o širim globalnim društvenim procesima osmišljavanja, tj. o hegemonom smislu doba u kom govore o prošlosti. Zato su AB posrednici društvenog opštenja kojima se i grupe definišu, ko su, šta žele da budu, ko im pripada, a ko ne, šta je dobro, a šta nije. Reč je o AB identitetu, složenoj i fluidnoj izabranoj društvenoj konstrukciji (nacionalna, klasna, demokratska, rodna, verska, regionalna, generacijska) koja nastaje u procesima samoopažanja, samoopisivanja i samopripisivanja (Depkat, 2019, 13–14). Kombinacija više identitetskih odredbi i prioriteta je elastična, može se menjati u konkretnim istorijskim kulturnim društvenim kontekstima (samoviđenje D. Čosića bilo je drugačije pedesetih spram osamdesetih). A neposredni podsticaji pisanja AB su most od teksta ka kontekstu.

Ja autobiografa, dramaturški inscenirano pred zamišljenom publikom, uvek se definiše prema Drugome. Ja je interaktivno definisano odnosom prema okolini, oslanja se na Drugog ili se od njega razgraničava (Depkat, 2019, 15). Zato je AB identitet procesne prirode. Rečju, iako je naizgled lični prikaz iskustva pojedinca AB je zapravo predmet opštenja i delatni akt opštenja. AB su, dakle, kolektivni tekstovi. Samoopažanje izneto u AB je socijalno uslovljeno društvenoprihvatljivim obrascem i naracijama koji u konkretnom prostoru i vremenu određuju kako o životu valja pričati. To je doterivanje sebe u korak, autosinhronizacija. AB se najčešće prilagođavaju zamišljenom ili realnom hegemonom kolektivnom identitetu. Ređe se distanciraju, ali distanciranje nije lišeno uticaja kolektiva (AB političkih žrtava). AB valja čitati kao izraze kolektivnog iskustva naročito onda kada postoji pakt sa čitaocem, ali i kao dis-

tanciranje od društvenoprihvatljivog iskustva (kontrapriče u otporu) i kao osobenost pojedinačnog iskustva. Istoričar F. Depkat dodaje da se autobiograf samorefleksivno upisuje u razne grupe (multikolektivnost) i istovremeno od njih razgraničava, čime se narativno pozicionira prema kolektivu (Depkat, 2019, 24). U antici je istina ispričanog zavisila od prilagođavanja kodeksu vrlina, u našem regionu već odavno od prilagođavanja nacionalnom interesu. U građanskom ratu sećanja između država i nacija formira se bezbednosno pamćenje, osigurač korektnosti AB.

Žanr sećanja AB nije nepouzdan samo zato što je dramaturški organizovan nego je epistemološki rizičan obrazac viđenja prošlosti. Memoari kao istorijski izvor dugo su uzimani kao autentični opis prošlog. Ekspanzija istraživanja sećanja je novim istraživačkim pristupima pojačala sumnje u AB. Istraživanja kolektivnog i individualnog sećanja pojačala su epistemološku sumnju u AB. Raščlanjeni su mehanizmi svesnog i nesvesnog iskrivljavanja prošlosti (neurološki, psihološki, kulturološki, politički). Razlikuje se dizajn i istina u AB i uočava da je i struktura naracije takođe odgovorna za fikciju kod AB. Ako je tako, kako reći istinu fikcijom? Mogu li se realne protivrečnosti u životopisu prikazivati tečnom dramaturškom naracijom sa jasno razdvojenim žrtvama i dželatima i uglačanim kontinuitetom, političkim i naučnim? Teško. Zato u samorefleksivnoj AB treba razdvojiti kontingentnost od nužnosti, markirati raskršća na kojima se moglo krenuti u drugom pravcu, prepoznati slučavanja i ključne uticaje. Valja kontrolisati zavodljivu uglačanu naraciju, proveriti vlastito razlikovanje važnog od nevažnog i ne zaboravljati uticaj kulturnih obrazaca na samoviđenje. Imati na umu da je samopredstavljanje diskurs u kom se ogleda moć uglednika.

1.2. Delatna strana autobiografije

Autobiograf postaje delatan i osigurava čitaoca i slušaoca kada postane uzor, tj. kada ovi nađu sebe u piscu. Uticaj AB zavisi od uverljivosti naracije, drame, napetosti, narativnih obrta, neočekivanog, opasnog, ali i žrtvenih i pobedničkih sadržaja. Uticajni autobiografi su tvorci razvojnih teorija. Inscenirane avanture, rizici, otpori i sukobi sa vlašću su zapravo modeli razvoja. Konvencionalni životopisi lišeni narativne dramaturgije su nedelatni. AB koje organizuju dramaturgiju istorije samo su naizgled monolog kao što ni autobiografi nisu pozivisti uprkos zavidnoj dokumentarnoj autentičnosti (Brockmeier, 1999, 38). Zato što životopisi traže lojalnost vrednostima junaka priče. Već sama potreba za osavremenjavanjem lične prošlosti pretpostavlja da na neki način AB sećanje može biti delatno. A naknadno unošenje smisla u prošlo svedoči o nadanju da iskustvo nije mrtvo, da nekome može pomoći. Rekonstruisanje prošlosti je, dakle, delatnost oblikovana potrebama, željama, interesima. Hitlerova AB knjiga *Moja borba*, tiražna biblija nacizma, osiguravala je lojalnost vođi koji se narativno prikazivao kao nacionalni patriota, žrtva i pobednik. Slične vrednosne naracije sreću se u raznim AB. Ako se i pominju vlastite slabosti, kolebanja i pogrešni izbori uvek su u senci jasno zacrtanog i narativno vešto organizovanog razvojnog iskustva.

Uticajni autobiografi kao akteri sećanja oblikuju prošla i buduća očekivanja, razočaranja, nade i kroje kognitivne sheme za razumevanje mogućnosti sadašnjice. AB su opisi sebe, ali i sveta. Najčešće pretenduju da budu svedoci sporne prošlosti, kao žrtve ili kao njeni akteri koji su se osvestili, ali i kao vrednosni semafori budućnosti.

Uvek kao narativni kreatori smisla. Autobiografi su deo elite koja tumači, tumačeća elita (Lahusen, 2013, 18) i akteri sećanja u prelaznim dobima kada je akutna potreba za narativnim samosvrstavanjem. Tumačeći sebe i vlastiti trnoviti životopis kao „sveto pismo“ autobiografi su neka vrsta intelektualnog sveštenstva koje se ispoveda i pravda. Kadro je i da prašta, a ko prašta pretenduje na status žrtve. Važno je shvatiti asimetriju između priče o sebi i priče o društvu, uzajamnu uslovljenost obe priče, ali i uzajamno iskrivljavanje. U epistemološkoj zakrivljenosti AB krije se moralizovana asimetrija između JA i okruženja, centrifugalna moralna nadmoć JA koje u naraciji više presuđuje nego rasuđuje. Ljudi pričaju o sebi, ali i sebi.

Memoari su uticajne AB. Bave se događanjima u kojima su autobiografi javni akteri, dok su AB zapisi manje uticajnih ličnosti i više su svedočanstvo lične prošle svakodnevice. Intelektualci pišu memoare i AB. Od uticajnih AB ovde je dovoljno pomenuti Čerčilovu, Šperovu, Ćosićevu i Pupinovu. Već naslov AB Mihaila Pupina (Pupin, 1929) može se čitati kao pohvala američkog individualističkog sna „uspona sa dna“. Pisana je i narativno prilagođena američkoj publici, Ćosićevi *Piščevi zapisi* (Ćosić, 2002) okrenuti su srpskoj, Šperov životopis (Speer, 1980) nemačkoj, a Čerčilovi memoari (Čerčil, 1964) najširoj javnosti Zapada. Svuda je reč o mešavini dnevničkih beležaka, važnih dokumenata i sećanja. Sadržaji pomenutih knjiga pokazuju da nije reč uvek o naknadnom sećanju, ali utisci i komentari nisu lišeni AB naracije. U materijalima je podosta govora o sebi, komentara svog ponašanja, samokritike, a ponajmanje samorefleksije (razmišljanja o prirodi sećanja na sebe). Kod Ćosića ima više AB sećanja u zapisima iz pedesetih, kasnije preteže memoarsko. Dozi-

ranom samokritičkom naracijom Ćosić se predstavljao kao akter i kao nepristrasan svedok vremena. Na knjizi *Deobe* je 1961, ploveći brodom *Galeb* u Afriku, zapisao posvetu: „Drugu Titu, pod čijom sam zastavom osmislio svoj život, sa čijim je idejama narod moga jezika porastao u vekove Sebi i svetu“ (Pejović, 2022). Isto je kasnije tumačio kao zabludu, a ranija gledanja na Tita i na Jugoslaviju procenio kao vlastitu i kao srpsku iluziju. Ćosić nije bio lišen samorefleksije o vlastitim promenama, ali je vlastitu odgovornost za normalizovanje nacionalizma neuverljivo poricao. Na drugoj strani u Čerčilovim ratnim memoarima nema antikolonijalne samorefleksije. Naprotiv, odbrana britanskih kolonijalnih poseda jednako je za njega patriotizam kao i odbrana britanskih ostrva. Nije branio demokratiju nego imperiju. Nije bio prazan simbol kolonijalizma kada je 10. Indijska divizija septembra 1943. napala Rodos (Čerčil, 1964, V, 198). Normalizacija kolonijalizma u ratu kostimirana je nepopustljivim antinacizmom koji je većtom naracijom prenosio na čitaoce, a Nobelov komitet je sve to dodatno legitimisao nagradom za književnost 1953. godine. Čerčil je odbranu kolonija vešto pretvarao u odbranu demokratije društvenoprihvatljivim narativnim obrascem liberalizma. Na drugoj strani je Šper svojim sećanjem i doziranom samokritikom rasteretio mnoge Hitlerove pristalice podsećajući ih da se moglo biti i nacista i dobar čovek. Iako je kod Špera (pogled na Hitlera iznutra) i kod Čerčila (viđenje nacizma spolja) samorefleksija dozirana, ipak im se ne može pripisati gušenje autentične prošlosti i isključivo prilagođavanje slike rata i nacizma posleratnoj društvenoprihvatljivoj prošlosti. Zato što oba memoarska zapisa dovoljno osiguravaju pristup autentičnoj prošlosti iz koje se nije videla budućnost. Ni kod Ćosića autentična prošlost

nije uvek zamagljavana. Ali kod sve trojice ostaje pitanje nije li trud oko autentične prošlosti podvrgnut trudu oko korektnosti prošlosti? Redak primer nekorektnog sećanja je autobiografija Erika Hobsbauma (Hobsbaum, 2005) iako britanski istoričar ne razmatra načela samoviđenja.

Razapetost između autentičnog i korektnog je važna kod analize AB političkih aktera. To su diskursi političkog sećanja, prošlosti delatno uobičajene podelom na javnog prijatelja i neprijatelja, na žrtve i dželate. Iako su svedočenje o sebi, ipak nisu goli ego dokument. Prožeti su posrednim moralizmom i jasnim kognitivnim shemama za čitanje prošlosti. Nisu zanimljivi samo kao istorijski dokument nego ih treba tumačiti i kao zapise o sebi, ali i o produkciji uticajnog identiteta u kom čitaoci traže i nalaze sebe. Još više od toga, u pomenutim memoarima ima i AB sporazuma o istini (Ležen, 2009) koji sklapaju pisac i čitaoc. Aktivne su obostrane kognitivne sheme učesnika sporazuma zato što nije reč samo o istinitosti sećanja, o lažnom i pogrešnom sećanju, nego o strukturama smisla koje nameće naracija, životopis prenosi (Lahusen, 2013, 29), a čitaoci usvajaju. Ima mišljenja da je AB deo konstrukcije stvarnosti i delatni diskurs o prošlosti već samim izborom potencijalno delatnih sadržaja, a potom uspostavljanjem kontinuiteta i sklada kao identitetski kreativnim učinkom priče. Identiteti su uvek narativne konstrukcije. Pisac se posredno prilagođava zamišljenim ili realnim reakcijama čitaoca računajući na iste. Bori se za hegemoniju unutar ponude identiteta, naročito u trenucima kada mnoštvu prethodi narušavanje skladnog identiteta. Dakle AB samorefleksija nije monolog u praznom prostoru nego događaj unutar društvenog opštenja konkretnog doba (Lahusen, 2013, 31). Naročiti put od Mi ka Ja. AB su kolektivni i ko-

munikativni proces individualne i grupne samoistorizacije. Svedoče o stabilnosti slike prošlosti jednog doba i o kulturnim sistemima smisla u trenucima krupnih lomova: Ćosićeve vizije u predsedničkim dnevnicima iz 1992–1993. kada se raspadala SFRJ, Čerčilova strahovanja i ratni planovi tokom Drugog svetskog rata, Šperova nadanja od Hitlera. Aktuelna značenja i smisao regulišu izbor proživljenog, pa je AB retrospektivna Ja sinteza u kojoj se prepliću prošlost i sadašnjica. Rečju, spona društvenoprihvatljive prošlosti i aktuelnih očekivanja. Ćosić se nije mogao sećati kao nacionalni demokrata šezdesetih nego tek devedesetih. Zato su AB smeštene u trouglu između individualnog istorijskog iskustva, retrospektivnog tumačenja i odnosa prema sadašnjici (Lahusen, 2013, 34). Ranije dostojno proleter-sko-radničko samoviđenje pretvara se kod mnogih nakon sloma socijalizma u nametnuti identitet ili u iluziju. Ćosić od komunista prelazi u nacionalnog demokratu, Čerčil iz liberala u konzervativca, Šper iz nacista u tehokratu. Samoviđenje se ne seli u jednako važnu narednu fazu nego napreduje iz lutajuće niže u zreliju višu. Martin Sabrov je pokazao da je slična tehnika zaborava prisutna i kod bivših nemačkih komunističkih istoričara (Sabrow, 2002). Što je manje dnevničkih zapisa to je osmatračnica AB više svedočanstvo sadašnjice, a subjekt koji doživljava i subjekt koji priča su teže razdvojivi. U traženju sebe je različita srazmera odbrane, obmane i samorefleksije. Ovaj lični napor sapostoji sa različitim grupnim političkim strategijama pamćenja, zaboraviti i oprostiti ili sećati se i kazniti. Međutim, AB zaboravljaju i opraštaju, ali ne kažnjavaju sebe.